

מאפיינים בנוסח תפילות הקבע במנהגי קטלוניה ופרובנס

עמוס דודי

הסמיכות הגיאוגרפית של קטלוניה ופרובנס השוכנת לצפונה הביאה במשך שנים רבות לישות מדינית משותפת ולקשרים תרבותיים. מצד אחר, נראה כי קהלי היהודים בקטלוניה ובפרובנס השתדלו לשמור על מסורות ומנהגים ייחודיים.¹ הזיקה הלשונית, התרבותית והכלכלית של הקהילה היהודית בפרובנס הייתה לצפון ספרד. תושבים קטלניים רבים היו ממוצא פרובנסלי.² מכאן אפשר להבין גם את העובדה שבתחום העתקת כתבי־יד במאות ה"ג-ה"ט מתגלים מעתיקים אחדים ממוצא צרפתי (ואפשר שמוצאם מפרובנס) שכתבו מחזורים וסידורים שמנהגם מנהג קטלוניה.³ מאידך גיסא, מספרם המועט של כתבי־יד בעלי קולופון מכביד על חוקרי הליטורגיה במיונם של סידורי התפילה לפי המנהגים המקומיים שהם מייצגים. פתרון חלקי של הבעיה בזיהוי מנהגם הייחודי של מחזורי קטלוניה ושל מחזורי פרובנס ליום כיפור נסמך על ההשוואה של הקרובות והקדושתאות ליום כיפור אל הדפוסים הקדומים של המחזורים.⁴ בתחום המחזורים לשלוש רגלים הועלו בידי בנימין בר־תקוה כמה מאפיינים למנהגי פרובנס (אוויניון, קרפנטרץ) הבאים לידי ביטוי בפיוטי האזהרות לשבת הגדול ולחג השבועות, בפיוט 'אמון מנעוריו' מאת ר' אברהם אבן עזרא ובפיוטי הושענא רבה במנהג קרפנטרץ.⁵

אחת הבעיות הניצבות לפנינו היא זיהוי המנהג המשתקף מסידורי תפילה שבכתבי־יד קדומים מקטלוניה ומפרובנס. תיאוריהם של כתבי־יד חסרי קולופון

¹ שבט, עמ' 440-447; יהלום, עמ' 4-5, וראו עוד שם ציונים ביבליוגרפיים; דודי, קטלוניה, עמ' 1069; דודי, מסורת קריאתן, עמ' 126.

² יהלום, שם. על המעבר של יהודים רבים מפרובנס לקטלוניה במאה ה"ג עיינו: בר־תקוה, השניר, עמ' 13.

³ ראו דוגמות לכתבי־יד בעלי קולופון ולכתבי־יד שיש בהן הערות למנהג ברצלונה: דודי, קטלוניה, עמ' 1068, ובעיקר שם הערות 6, 7; הנ"ל, עיונים, עמ' 21. במאמרנו כללנו במילה 'מחזורים' גם סידורי תפילה.

⁴ טבלת ההשוואה הוכנה בידי פרופ' בנימין בר־תקוה וד"ר נחום וייסנשטרן.
⁵ בר־תקוה, פיוטי הטל, עמ' מד, הערה 8; הנ"ל, סוגות, עמ' 76. בר־תקוה סבור, כי אחת התופעות התמורות במחזורי אוויניון מהמאות ה"ד-ה"ט היא הבאתם של פיוטים קצרצרים, מעין קטעי פיוט בני סטרופה אחת או שתיים. ראו עוד הנ"ל, שם עמ' 90. יתר על כן, אפשר שסימני היכר נוספים יש לראות במציאותם של הפיוטים 'פסח מצרים יצאו חפשים' ו'מבית און שבת מדני' במחזורי אוויניון וקרפנטרץ. ראו: דודי, ההגייה, עמ' 23, הערה 4.

בקטלוגים של הספריות השונות מעוררים שאלות הקשורות בקביעת אמות המידה לזיהוי מנהגיהם של הסידורים הקדומים. והרי דוגמות אחדות מקטלוג המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בירושלים, הנשען בראש ובראשונה על תיאורי כתבי-היד בקטלוגים של הספריות המשמרות את כתבי-היד המקוריים:

1. כ"י פריס, הספרייה הלאומית 590: סידור מנהג ספרד (קטלוגיה) מהמאה הי"ג. העיון בנוסחן של תפילות הקבע שבכתב-היד הזה מעלה כי הסידור הזה משקף את מנהג פרובנס.⁶

2. כ"י פריס, הספרייה הלאומית 591: סידור מנהג ספרד (קטלוגיה) מהמאה הי"ג. לא מצאנו בנוסח הסידור הזה קווים האופייניים למנהג קטלוגיה כפי שיוצגו להלן במאמרנו.

3. כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 1135: סידור מנהג ספרד לכל השנה מהמאה הי"ד. מן העיון בנוסח תפילות הקבע של הסידור הזה עולים קווי נוסח האופייניים למנהג פרובנס.

לפיכך נראה, כי כדי ליישב את הקשיים בקביעת מנהגיהם של סידורים קדומים ראוי לעיין בקווי הנוסח המשתקפים מכתבי-היד. מאפיינים אחדים של תפילות הקבע במחזורי פרובנס הובאו והובהרו בידי בנימין בר-תקוה.⁷ במאמרנו נציג כמה קווי דמיון ושוני בנוסח תפילות הקבע שבסידורים ובמחזורים ממנהגי קטלוגיה ופרובנס על פי כתבי-היד מהמאה הי"ג עד המאה הט"ו.⁸

א. תפילת ערבית

1. ברכת 'המעריב ערבים'

השוני בין קטלוגיה לפרובנס הוא בנוסח המשפט הסמוך לחתימת הברכה:⁹ בקטלוגיה: ד' צבאות שמו חי וקיים לעולם ועד, וכך בכ"י פט A37 (A56), פר 1738 (B65).¹⁰

בפרובנס: ד' צבאות שמו א-ל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד, וכך בכ"י אוק 1135 (A102), אוק 1142 (A71), פ 590 (A64), קז 2841 (113).

⁶ ראו להלן במאמרנו קווי נוסח האופייניים למנהג פרובנס, וראו עוד: דודי, המסורת, עמ' 68.

⁷ בר-תקוה, סוגות, עמ' 76-90.

⁸ רשימת הקיצורים של כתבי-היד ראו בסוף המאמר.

⁹ ההדגשות שלי (ע"ד). המספרים שבסוגריים מכוונים אל מספרי הדפים שבכתבי-היד.

¹⁰ בכ"י, אוק 1138 (B67): א-ל חי וקיים לעולם ועד.

2. 'אמת ואמונה'

בקטלוגיה: לפני הפסוק 'ד' ימלוך לעולם ועד' מופיע בשני כתבי-יד הנוסח 'מלכותך ד' א־להינו ראו בניך בוקע ים לפני משה זה א־לי הודו והמליכו וענו ואמרו', וכך בכ"י פט A37, וכך בכ"י פר 1738 (ב66). לעומת זאת, בכ"י אוק 1138 (ב68), קז 107 (39) אין כתובות המילים 'הודו והמליכו'.¹¹

בפרובנס: כאן מופיע הנוסח 'מלכותך ד' א־להינו ראו בניך בוקע ים לפני משה זה א־לי ענו ואמרו', וכך בכ"י אוק 1135 (104 א-ב), אוק 1142 (71א), פ 590 (65א), פ 631 (68ב), פר 1923 (42א) קז 2841 (בערבית לליל כיפור [90א], ולמוצאי כיפור [218ב]).

ב. תפילת שחרית

1. 'נשמת כל חי' בשבת וביום טוב

בסידורים ובמחזורים ממנהגי קטלוגיה ופרובנס מצויה תוספת של המשפט 'אל תטשנו ד' א־להינו ואל תשכחנו לנצח' בין המשפט 'עד הנה עזרנו רחמך... ולא עזבנו חסדיך' ובין 'על כן אברים שפלגת בנו'.¹²

קו הנוסח האופייני לסידורים ומחזורים מנהג פרובנס הוא שבין הפסוק 'ועני ואביון מגוזלו' ובין 'שועת עניים אתה תשמע' באה הפסקה הזאת:¹³
מי ידמה לך ומי ישוה לך ומי יערוך לך הא־ל הגדול הגבור והנורא א־ל עליון קונה שמים וארץ נהללך ונשבחך ונברך את שם קדשך כאמור לדוד ברכי נפשי את ד' וכל קרבי את שם קדשו, הא־ל בתעצומות עוזך הגדול בכבוד שמך הגבור לנצח עדי עד והנורא בחילי נוראותיך, המלך היושב על כסא רם ונשא, שוכן עד מרום וקדוש שמו.

2. ברכת 'אהבת עולם'

בסידורים ובמחזורים מנהגי קטלוגיה ופרובנס כתובה בין המשפט 'לא נבוש ולא נכשל לעולם ועד' ובין 'נגילה ונשמחה בישועתך' הפסקה הזאת (בשינויי נוסח קלים בין כתבי-היד):

¹¹ יוער כי ברוב כתבי-היד של סידורים מנהג ספרד שלפני הגירוש אין כתובות המילים 'בוקע ים לפני משה זה א־לי', ועל כך נדון בע"ה במקום אחר.

¹² בכתבי-היד של מחזורי קטלוגיה: אוק 1087 (77ב), אוק 1088 (13ב), אוק 1137 (42ב), אוק 1138 (75א), ג 821 (69ב), פט A37 (80א), פר 1738 (80א), קז 107 (65א). במחזורי פרובנס: אוק 1135 (117-116), אוק 1142 (77-78), ב Ham 288, פ 590 (73), פ 631 (4א), פר 1923 (46א), קז 3057 (47א), קז 2841 (13ב), קמ 1207. Add.

¹³ פסקה זו באה אחר 'מציל עני מחזק ממנו' בפירושו של ר' יהודה בן יקר שנולד בצרפת הצפונית והיה מורו של הרמב"ן. ראו: בן יקר, עמ' צד-צה.

כי שם קדשך באמת נקרא עלינו בעבור שמך הא־ל הגדול הגבור והנורא מהרה באהבה תרום קרננו ותושיענו מהרה למען שמך כך בטחנו א־ל ולא נבוש ובשמך הגדול חסינו לא נכלם ולא נכשל עד עולמי עד כי אבינו מלכנו וא־להינו אתה.¹⁴ פסקה זו מצויה (בשינויי נוסח אחדים) בסידור רב עמרם גאון ובסידור רב סעדיה גאון,¹⁵ בקטע גניזה המשקף מנהגי תפילה ארץ־ישראליים,¹⁶ במחזורי רומניה ובמחזור מנהג בני רומא.¹⁷

3. 'קדושה' בתפילת העמידה

במחזורי קטלוגיה לימים נוראים אין עדויות לנוסח הקדושה בתפילת שחרית, משום שלאחר סיום הסילוק שנהגו לומר לפני הקדושה, בא הפסוק 'וקרא זה אל זה ואמר' ואחריו 'קדוש קדוש קדוש ד' צבאות' וכו'. בתפילת נעילה חלוקים כתבי־היד באמירת הקדושה. לעת עתה מצאנו תיעוד בארבעה כתבי־יד לאמירת 'נקדישך ונעריצך בסוד אילי קדש'.¹⁸ נוסח דומה במקצת 'נקדישך ונעריצך בסוד שיח שרפי קדש' הופיע בשבת פרשת פרה בכ"י למ 203 (33א) ובחג השבועות בכ"י ור 362 (179ב). הנוסח 'כנועם שיח סוד שרפי קדש' מצוי בתפילת י"ח בכ"י פר 1738 (40א). לעומת זאת, הנוסח 'נקדש את שמך' מתועד בתפילת י"ח בכתבי־היד האלה: אוק 1138 (17א), ג 821 (50א), פט A37 (41א), קז 107 (26א).

במנהגי פרובנס נוסח הקדושה המופיע בתפילת י"ח הוא 'נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישים אותו בשמי מרום...', וכך בכתבי־היד האלה: אוק 1142 (55א), ס 396 (14א), פ 590 (38א).¹⁹ המשך הקדושה הוא 'לעומתם ברוך יאמרו' או לעומתם יאמרו. גם בכ"י ג 197 (50א, 120א), שמנהגו ספק משקף מנהג קטלוגיה או פרובנס, מצוי הנוסח 'נקדש את שמך...' בשבתות וזכור, פרה ופרשת החודש.²⁰

¹⁴ במחזורי קטלוגיה: אוק 1087 (83ב), אוק 1088 (16ב), אוק 1138 (13ב), פר 1738 (32ב). במחזורי פרובנס: אוק 1142 (51ב), פ 590 (33ב), פ 631 (6א), פר 1923 (28א), קז 2841 (16ב), קז 3057 (53א).

¹⁵ ראו: גולדשמידט, סדר רע"ג, עמ' יד; סידור רס"ג, עמ' יד, ועיינו שם בחילופי גרסאות.

¹⁶ פליישר, עמ' 658.

¹⁷ ראו: גולדשמידט, מחקרי, עמ' 128, 157, והשוו בסדר התפילה של הרמב"ם על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה 80. Hunt. ראו הנ"ל, שם, עמ' 186.

¹⁸ נוסח 'נקדישך' מתועד במחזורי קטלוגיה בכתבי־היד האלה: ג 768 (161ב), י 6527 (135א), למ 203 (224ב), ש 13864.

¹⁹ ראו עוד: ברתקוה, סוגות, עמ' 81, וכן שם הערה 61. אגב יוער, כי בכ"י אוק 1135 (73ב) הקדושה הכתובה בתפילת י"ח היא 'כתר יתנו לך...'. ואולם ככל הנראה זו טעות המעתיק, משום שקדושת 'כתר' כתובה באותיות קטנות ודהויות יותר, ואין היא נראית המשך רציף של נוסח תפילת י"ח.

²⁰ הסילוק א־ל נערץ בסוד קדושים' (ג 197, 109ב) מסתיים במילים 'נקדישך ונעריצך בסוד שיח שרפי קדש'. אבל בהנחיות הסמוכות לסיום הסילוק הזה כתוב: 'נקדש את שמך וכו'.

ג. ברכות בתפילת העמידה בשחרית ובמוסף

1. הברכה השלישית

במחזורי קטלוגיה: ממחקרנו עולה כי ברוב כתבי־היד נוסח הברכה השלישית הוא 'לדור ודור אתה קדוש ושמך קדוש'.²¹

במחזורי פרובנס: אין אחדות בין כתבי־היד בנוסח הברכה השלישית. מצויים הבדלים בנוסח הברכה בתפילת י"ח לעומת הנוסח בתפילת ימים נוראים כדלקמן:

1. 'לדור ודור אתה קדוש' – בעמידת ימים נוראים בכ"י אוק 1142 (א101), פ 631 (ב13), קז 2841 (ב26).

2. 'לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש' – בתפילת י"ח בכ"י אוק 1142 (ב55), ס 398 (ב14), פר 1923 (א31 בתפילת י"ח, וגם ב65 בתפילת ר"ה).

3. 'לדור ודור נגיד גדלך ולנצח נצחים קדושתך נקדיש ושבחך אלהינו בפינו לא ימוש לעולם ועד כי אל מלך גדול וקדוש אתה' – בתפילת י"ח (בשינויי נוסח קלים) בכ"י אוק 1135 (א74), פ 590 (א38).

4. 'אתה קדוש ושמך קדו' וקדושים בכל יום יהללוך סלה' – בתפילת ר"ה בכ"י אוק 1135 (ב161).

אפשר שהנוסח 'אתה קדוש ושמך קדוש' נהג במחזורי קטלוגיה ופרובנס שבכתבי־יד אחדים בתפילת לחש של הציבור. נפתלי וידר מציין שנוסחי הברכה השלישית 'אתה קדוש ושמך קדוש'... ו'לדור ודור... כי אל מלך גדול וקדוש אתה' הם לפי מנהג בבל.²² אורי ארליך מביא אף את מנהג ארץ ישראל בנוסחי הברכה השלישית: א. 'קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה מבלעדך'; ב. 'אתה קדוש ושמך קדוש ולך יאמרו קדושים קדוש'. ארליך סבור, כי שני נוסחי בבל 'לדור ודור' בולטים בשונותם. זרותם משתקפת בלשונם, הן בנוסח הרווח במנהג בבל 'אתה קדוש', והן בהשוואה לשני הנוסחים של מנהג ארץ ישראל. הוא מביא את הסברה הרווחת במחקר הרואה בלשונות אלו נוסחים חזניים שהם תוצאה של היווצרותה והתגבשותה של הקדושה. הנוסח 'לדור ודור' קשור לפסוק 'מלוך ד' לעולם... לדור ודור הללויה' המוביל אל חתימת הברכה.²³

²¹ זה הנוסח ב־15 כתבי־היד האלה: אוק 1087, אוק 1138-1139, אוק 2709, ג 768, ור 359, ור 362, י 6527, ל 704 (ביום א דר"ה, אבל ביום ב וביו"כ: 'אתה קדוש ושמך קדוש'), למ 203 (בנעילה, אבל ביתר התפילות: 'אתה קדוש ושמך קדוש'), נ"י 4328, פ 593, פ 658, פט 37, A, פר 1730, קז 107 (בתפילת י"ח ובמוסף לשבת). לעומת זאת, ב־4 כתבי־יד הנוסח הוא 'אתה קדוש ושמך קדוש', וכך כ"י אוק 1088, פ 593 (בתפילת יו"כ), ש 13684 (בתפילת יו"כ), קז 107 (בתפילת ר"ה).

²² וידר, עמ' 54-55.

²³ ראו עוד: ארליך ברכת אבות, עמ' 568-571; הנ"ל, תפילות העמידה, עמ' 67. לדיון במגוון הנוסחים של הברכה השלישית שבתפילת העמידה על פי הגניזה ראו: לוגר, עמ' 70-71.

2. ברכת 'העבודה' בתפילת העמידה

במחזורי קטלוגיה: הנוסח שלפני חתימתה של ברכת 'המחזיר שכינתו לציון' הוא בדרך כלל 'ואתה ברחמך הרבים תחפוץ בנו ותרצנו ותחזינה עינינו בשוכך לציון ולירושלם עירך ברחמים כמאז'.²⁴

במחזורי פרובנס: לאחר פתיחת הברכה 'רצה ד' א־להינו בעמך ישראל' באה התוספת האופיינית לכתב־היד: 'ושכון בציון מהרה ויעבדוך בניך בירושלם', וההמשך הוא: 'ואתה ברחמך הרבים תחפוץ בנו ותרצנו ותחזינה עינינו בשוכך לציון ברחמים כמאז'.²⁵

הנוסח 'ושכון בציון מהרה יעבדוך בניך בירושלם' שכיח בעמידות ארץ ישראל, והוא נזכר כבר במדרשות ארץ־ישראלים והיה ידוע גם בבבל.²⁶

3. ברכת 'השלום' בתפילת העמידה

ברוב מחזורי קטלוגיה נוסח ברכת השלום הוא 'שים שלום טובה וברכה...'.²⁷ בימים נוראים נוהג הסדר הזה: שים שלום, בספר חיים, היום תאמצם.²⁸ לעומת זאת, בכתב־יד אחדים, שמנהגם טעון עיון נוסף (מנהג קטלוגיה או פרובנס), מופיע הנוסח 'שלום רב', והסדר הנוהג בהם בימים נוראים הוא: שלום רב, היום תאמצם, בספר חיים. וזה הנוהג בכ"י ור 359, י 7252. אבל בכ"י למ 203

²⁴ כך ברוב מחזורי קטלוגיה ובדרך כלל בתפילות ר"ה ויו"ט: אוק 1088 (ב22), אוק 1139 (א23), אוק 1738 (א21), ונ 10 (א15), למ 203 (א113; ב120), נ"י 4328 (א178); בתפילת י"ח: פר 1738 (א39), פט A37 (א45), קז 107 (א29). בכתב־יד אחדים נוספה המילה 'תשוב' בין המילים 'ברחמים' – כמאז, וכך בכ"י אוק 1137 (א87), מוסף ליו"ט, אוק 1138 (א20), תפילת י"ח. יוער כי בכ"י ג 768 (א174), נעילה) חתימת הברכה היא: המחזיר ברחמי שכינתו לציון.

²⁵ וכך בכתב־היד האלה: אוק 1135 (ב78), תפילת י"ח; א166, ר"ה, אוק 1142 (א58), פ 590 (א41), תפילת י"ח, פ 631 (א14), פר 1923 (ב32), א67, ב79, קז 2841 (א27), קז 3057 (א2). לעומת זאת, בכ"י קז 3092 חסרה התוספת 'ושכון בציון מהרה' וכו'. ראו: ברתקה, סוגות, עמ' 73, 78. בכ"י אוק 1142 (א58) חתימת הברכה היא 'המחזיר שכינתו ומלכותו בציון'.

²⁶ ראו: פליישר, עמ' 272. על ההבדלים בברכת העבודה בין נוסח ארץ ישראל לנוסח בבל עיינו: ארליך, ברכת העבודה, עמ' כא, וראו ציונים ביבליוגרפיים, שם, הערות 13, 16. על מקורותיה הקדומים של הפסקה 'ושכון בציון...' ראו: לוגר, עמ' 178-179; ארליך, תפילת העמידה, עמ' 226, 232. ועל היקרויותיה של הפסקה הנ"ל במחזורים צרפתיים או אשכנזיים ראו: ברתקה, השנירי, עמ' 15.

²⁷ זה הנוסח במחזורי קטלוגיה לימים נוראים בכתב היד האלה: אוק 1087, אוק 1088, אוק 2709, ג 768, ונ 10, ור 362, י 6527, ל 704, נ"י 4328, פ 593, פר 1738, ש 13864, וכן בסידורים ובמחזורים לשלוש רגלים: אוק 1138, פט A 37, פר 1738.

²⁸ ראו עוד: דודי, קטלוגיה, עמ' 1069, הערה 15.

בתפילות ר"ה הסדר הוא: **שלום רב**, בספר חיים, היום תאמצם, ובתפילות יו"כ: **שים שלום**, בספר חיים, היום תאמצם.²⁹

במחזורי פרובנס, ברוב כתבי-היד, ברכת השלום בתפילות העמידה (בתפילת י"ח, בתפילות המועדים ובימים נוראים) היא 'שלום רב'...³⁰ ואולם נראה כי בהנחיות המעתיקים של כתבי-יד אחדים משתקפת מסורת של אמירת 'שים שלום'.³¹ מכל מקום בראש השנה וביום כיפור נוהג במחזורי פרובנס הסדר הזה: שלום רב, היום תאמצנו, בספר חיים.³²

נראה כי נוסח 'שלום רב' הוא קדום וממוצא ארץ ישראלי.³³ לוגר סבור, כי 'שלום רב' הוא נוסח ארץ ישראלי קדמון שכבר בתקופת הגניזה לא היה נפוץ, לא בארץ ישראל ולא בבבל. לדעתו, שריד לנוסח זה יש לראות במנהג אוניון.³⁴ ברם כאמור, נוסח 'שלום רב' מצוי במנהגי פרובנס על פי רוב כתבי-היד של סידורי התפילה והמחזוריים הקדומים.³⁵

²⁹ מן העיון בכ"י קז 107 עולה, כי נהגו לומר 'שים שלום' בתפילות ימים נוראים, בתפילת המועדים ובתפילת י"ח. ואולם בהנחיות המופיעות בתפילת המועדים (בדף 225ב) כתוב: שליח ציבור אומר שלום רב... (ההדגשה שלי. ע"ד). אגב יוער, כי גם בן יקר מביא את הנוסח 'שים שלום טובה וברכה'... ומפרש מדוע אין אומרים 'שלום רב'. ראו: בן יקר, עמ' 10-11.

³⁰ ראו בכתבי-היד האלה: אוק 1135 (א80, ב167), אוק 1142 (א58, ב103, א120, ב127), גים 395 (א278), פ 631 (א24), פר 1923 (א80, ב67), קז 3057 (א158). לעניין אמירת הנוסח 'שלום רב' במחזורי פרובנס עיינו עוד: בר-תקוה, סוגות, עמ' 73-74, ושם הערה 24.

³¹ דרך משל ראו את הערות המעתיקים לתפילת העמידה ל'רצה ומודים ושים שלום' בכתבי-היד האלה: אוק 1135 (א24) שחרית לשבת; א190 מוסף לר"ה; א198 תפילת יו"כ, אוק 1142 (א124), בהנחיות ל'רצה ומודים ושים שלום' במוסף לר"ה, מצד אחר, על האפשרות שסופרים או מעתיקים ממוצא פרובנסלי כתבו מחזוריים לפי מנהג קטלוגיה ראו: דודי, עיונים, עמ' 21.

³² וכך בכ"י פ 631 (א24), קז 2841 (א27, א37, ב160, ב192), קז 3057 (א158). אגב יוער כי אמירת הפיוט 'היום תאמצנו' לפני 'בספר חיים' מצויה בסליחות שבהושענות שבכ"י ס 396 (א117).

³³ ראו: אלבוגן, עמ' 396, הערה 56 (הערת העורך יוסף היינימן). ואולם על הקשיים המתעוררים מן הסברה שנוסח 'שלום רב' קדמון שהתפתח ללא תלות בנוסח 'שים שלום' ראו: ארליך, תפילת העמידה, עמ' 266, הערה 40.

³⁴ ראו: לוגר, עמ' 205-206.

³⁵ אפשר שאמירת 'שלום רב' בתפילות העמידה בפרובנס מרמזת על הקשר שבין מנהג פרובנס למנהג צרפת הצפונית. ראו: בר-תקוה, השנירי, עמ' 17.

ד. תפילת מוסף

1. קדושת 'כתר'

במחזורי קטלוגיה נאמרה קדושת 'כתר יתנו לך' בתפילות מוסף לשבת, למועדים ולימים נוראים.³⁶ לתפילת נעילה מצאנו תיעוד ב-6 כתבי-יד לאמירת קדושת 'כתר',³⁷ לעומת 4 כתבי-יד שהופיע בהם הנוסח 'נקדישך ונעריצך בסוד אילי קדש'...³⁸ בכ"י ור 362 נאמר במוסף לחג השבועות הנוסח 'נקדישך ונעריצך בסוד שיח שרפי קדש'...³⁹

במחזורי פרובנס קדושת 'כתר' נוהגת בתפילות מוסף לשבת ומוסף לימים נוראים ובתפילת נעילה.

במחזורי קטלוגיה ופרובנס הפסקה הבאה אחר 'ברוך כבוד ד' ממקומו' נפתחת במילים ממקומו יביט ברחמיו לעמו.³⁹ לעת עתה מצאנו במוסף לשבת תיעוד לנוסח 'ממקומו יפן ברחמיו (/ברחמים) לעמו' בשני כתבי-יד: אוק 1137, פר 1738.⁴⁰

2. הרחבה של קדושת 'כתר'

קדושת 'כתר' באה בנוסח מורחב (ובשינויי נוסח קלים בכתבי-היד) במחזורי פרובנס⁴¹ וברוב מחזורי קטלוגיה.⁴² ההרחבה באה לידי ביטוי בפסקה שאחרי הפסוק 'שמע ישראל ד' אלהינו ד' אחד', ונפתחת במילים 'אחד הוא אלהינו... ויגאלנו ברחמיו שנית ויטענו בארץ זבת חלב ודבש... הן גאלתי אתכם אחרית כראשית כי אתם עמי ואני אלהיכם להיות לכם לאלהים אני ד' אלהיכם'. ואחרי הפסקה הזאת נוסף הפיוט הזה:⁴³ אלהים אל עליון / השוכן ברום חביון / צפה והבט לעם דל

³⁶ כך הוא הנוהג לפי כתבי-היד האלה: אוק 1087, אוק 1088, אוק 1138, אוק 2709, ג 768, ונ 10, ור 359, י 6527, ל 704, למ 203, נ"י 4328, פ 593, פ 658 פט A37, פר 1738, קז 107, ש 13864.

³⁷ וכך בכ"י אוק 1087, אוק 1088, ונ 10, ור 359, ל 704, נ"י 4328.

³⁸ וזה הנוסח בכ"י ג 768 (161ב), י 6527 (135א), למ 203 (224ב), ש 13864.

³⁹ וזה הנוסח בסדר רב עמרם גאון. ראו: גולדשמידט, סדר רע"ג, עמ' עח.

⁴⁰ במקרא אחת המשמעויות של 'פנה', הנובעת מתקבולת הצלעות, היא הביט, התבונן. וכך מתפרש הפסוק בשמות ב, יב 'ויפן כה וכה וירא כי אין איש'. 'פנה אל' משמעו השגיח, נענה. הערך 'הביט ל' מתייחס אל האל, דהיינו 'התבונן', בלא כוונת התערבות בעקבות המבט; 'השקיף'. ראו עוד: קדרי, מילון, ע' 'נבט', 'פנה'. לפיכך נראה, כי במחזורי קטלוגיה ופרובנס 'ממקומו יביט ברחמיו לעמו' מכוון למשמע 'השגיח'.

⁴¹ וכך בכ"י אוק 1135 (127-129), אוק 1142 (84א), פ 590 (87-88), פ 631 (134א), פר 1923 (51ב), קז 2841 (31ב), קז 3057 (203ב), ועוד.

⁴² וכך בכ"י אוק 1087 (182ב), אוק 1088 (172א), אוק 1138 (84א), ונ 10, ור 359 (150א), י 6527 (105ב), ל 704 (167א), למ 203 (197א), נ"י 4328 (167א), פ 658 (195א), פט A37 (34א), קז 107.

⁴³ ראו על כך: בר-תקוה, סוגות, עמ' 82, הערה 64.

ואביון / וקומם גי חזיון / השב שכינתך ומלכותך לציון, ככתוב בדברי קדשך ימלוך ד' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה.

לעומת זאת, במחזורי קטלוגיה בתפילות אחדות של ראש השנה ויום כיפור שבכתב-יד מופיע נוסח מקוצר של קדושת 'כתר'.⁴⁴ ככל הנראה, הנוסח המקוצר בא לעתים למניעת טורח ציבור בתפילות ר"ה ויו"כ המכילות פיוטים רבים שנהגו לאמרם בתקופה שער המאה הט"ו לערך.⁴⁵

דברי סיכום

לא הבאנו במאמר זה אלא מקצת קווי הדמיון והשוני בנוסח תפילות הקבע שבין מחזורי קטלוגיה למחזורי פרובנס. המאפיינים שהועלו יש בהם כדי לסייע מעט בהבחנה בין סידורי קטלוגיה לסידורי פרובנס וכן בזיהוי מנהגם המקומי של סידורי תפילה ומחזורים שהוגדרו בקטלוגים של הספריות כמייצגים של מנהג ספרד באופן כללי.

והרי כמה מקווי ההבחן בין מחזורי קטלוגיה למחזורי פרובנס:

א. תפילת ערבית

המשפט הסמוך לחתימת הברכה הראשונה בקטלוגיה הוא: חי וקיים לעולם ועד. בפרובנס: אֵל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד. אמת ואמונה. בקטלוגיה: 'מלכותך...ראו בניך בוקע ים לפני משה זה אֵלֵי הודו והמליכו וענו ואמרו'. בפרובנס: אין כתובות המילים 'הודו והמליכו'.

ב. תפילת שחרית

1. 'נשמח כל חי'. קו משותף לקטלוגיה ופרובנס הוא הופעת המשפט 'אל תטשנו ד' אֵלֵהינו ואל תשכחנו לנצח' אחרי המשפט 'ולא עזבונו חסדיך'.
קו ייחוד למחזורי פרובנס הוא: אחרי 'ועני ואביון מגוזלו' באה הפסקה הנפתחת במשפט 'מי ידמה לך ומי ישוה לך' עד 'שוכן עד מרום וקדוש שמו'.
2. ברכת 'אהבת עולם'. קו נוסח משותף לקטלוגיה ופרובנס: אחרי המשפט 'ולא עזבונו חסדיך' נוספת הפסקה הנפתחת במילים 'כי שם קדשך נקרא עלינו...'. פסקה

⁴⁴ למשל בכ"י אוק 1087 (142א מוסף לר"ה, אבל במוסף ליו"כ נוסח מורחב), ג 768 (111א ר"ה; 122א יו"כ), ונ 10 (18א ר"ה ויו"כ), ור 359 (150א יו"כ), ל 704 (34א מוסף לר"ה; 124ב יו"כ), נ"י 4328 (24 מוסף לר"ה; 124ב מוסף ליו"כ, אבל בנעילה נוסח מורחב), ועוד.

⁴⁵ השוו את הדברים שהביא ר' אהרן הכהן מלוניל לעניין קדושת 'כתר' בתפילת הנעילה: 'ואומר קדושה רבה כמו למוסף. כתב מפרש אחד: "ואין להאריך בה יותר מדאי... כדי לא להטריח על הציבור"... ראו: ארחות חיים, עמ' רלט.

זו מצויה במקורות קדומים, בסידור רע"ג, בסידור רס"ג, במנהגי תפילה ארץ-ישראליים ובמחזורי רומניה ורומא.

ג. קדושה בתפילות העמידה

לא נמצאו די ראיות להכרעה בשאלה מה היה נוסח הקדושה בקטלוגיה בתפילת שחרית לחול 'נקדישך' או 'נקדש את שמך'. גם בתפילת נעילה חלוקים כתבי-היד: ברובם מופיעה קדושת 'כתר', ובמיעוטם – 'נקדישך ונעריצך'. במוסף – קדושת 'כתר'. בפרובנס נוסח הקדושה בשחרית הוא 'נקדש את שמך' ובמוסף – 'כתר'.

ד. ברכות בתפילות העמידה

1. הברכה השלישית: בקטלוגיה ברוב כתבי-היד הנוסח הוא 'לדור ודור אתה קדוש'. בפרובנס חלוקים כתבי-היד בנוסחי הברכה השלישית.
2. ברכת 'העבודה': במחזורי פרובנס מצויה התוספת 'ושכון בציון מהרה ויעבדוך בניך בירושלם'. לנוסח זה מקבילות בעמידות ארץ ישראל, והוא מצוי במדרשות ארץ-ישראליים והיה ידוע גם בבבל.
3. ברכת 'השלום': בקטלוגיה ברוב כתבי-היד נוהג הנוסח 'שים שלום', ובפרובנס – 'שלום רב', שמקורו קדום והוא ממוצא ארץ-ישראלי.

מראי מקום

אבודרהם	דוד בן יוסף אבודרהם, פירוש הברכות והתפילות – אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג.
אלבוגן	יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ו. ³
ארליך, ברכת אבות	אורי ארליך, 'ברכת אבות, קדושת השם והבעת נוסח התפילה הקדום' תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 584-555.
ארליך, ברכת העבודה	אורי ארליך, 'לחקר נוסחה הקדום של תפילת העמידה – ברכת העבודה', מקומראן עד קהיר, ירושלים תשנ"ט, עמ' יז-לח.
ארליך, תפילת העמידה	אורי ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית, שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג.
בן יקר	יהודה בן יקר, פירוש התפילות והברכות, מהדורת ש' ירושלים, ירושלים תשל"ט.
בר־תקוה, השניירי	בנימין בר־תקוה, פיוטי ר' יצחק השניירי, רמת גן תשנ"ו
בר־תקוה, סוגות	בנימין בר־תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, באר שבע תשס"ט.
בר־תקוה, פיוטי הטל	בנימין בר־תקוה, 'על פיוטי הטל במחזור זכר צדיק', בתוך: יוסף בן צדיק, זכר צדיק־סדר חג הפסח, מהדורת א' שושנה וי"ש שפיגל, ירושלים תשנ"ד.
גולדשמידט, מחקרי	דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם.
גולדשמידט, סדר רע"ג	דניאל גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב.
דודי, ההגייה	עמוס דודי, 'ההגייה המשתקפת מניקודו של סידור בן המאה הי"ג', בלשונות עברית ח"פשית 25 (תשמ"ח), עמ' 17-29.
דודי, המסורת	עמוס דודי, 'המסורת הלשונית המשתקפת מניקודו של סידור בן המאה הי"ג', לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 65-89.
דודי, מסורות קריאתן	עמוס דודי, 'מסורות קריאתן של מילים

מקראיות ובתר־מקראיות במחזורי קטלוגיה', משאת אהרן – מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, בעריכת מ' בר אשר וח"א כהן, ירושלים תש"ע, עמ' 126-138.	
עמוס דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר שבע, תשס"ג.	דודי, עיונים
עמוס דודי, 'מחזורי קטלוגיה המנוקדים – בעיות המחקר שבכתבי־יד מתקופת ספרד הנוצרית', קרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1067-1076.	דודי, קטלוגיה
נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א-ב, ירושלים תשנ"ח.	וידר
שלם יהלום, בין גירונה לנרבונה – אבני בניין ליצירת הרמב"ן, ירושלים תשע"ג.	יהלום
יום כיפור.	יו"כ
כתב־יד; כתב־יד.	כ"י
יחזקאל לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א.	לוגר
סידור רב סעדיה גאון, מהדורת ישראל דוידזון, שמחה אסף ויששכר יואל, ירושלים תש"א.	סידור רס"ג
עזרא פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתוויתן ובהתגבשותן, א, ירושלים תשע"ב.	פליישר
מנחם צבי קדרי, מילון העברית המקראית, רמת גן תשס"ו.	קדרי, מילון
ראש השנה.	ר"ה
עזרא שבת, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוגי', שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 439-453.	שבת

קיצורים של כתבי היד

- אוק – כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה
ב – כ"י ברלין, ספריית המדינה Ham 288
ג – כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג
ונ – כ"י וטיקן, ניאופיטי
ור – כ"י וטיקן, רוסיאנה
י – כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית

- ל – כ"י לונדון, הספרייה הבריטית
- למ – כ"י לונדון, מונטיפיורי
- נ"י – כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים
- נים – כ"י נים, הספרייה העירונית
- ס – כ"י סינסינטי
- פ – כ"י פריס, הספרייה הלאומית
- פט – כ"י פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים
- פר – כ"י פרמה, פלטינה (קטלוג דה־רוססי)
- קז – כ"י רומא, קונטנזה
- קמ – כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה
- ש – כ"י ירושלים, מכון שוקן

